

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**До проблеми лексичного варіювання
(на матеріалі виражених реченням повір'їв)**

Сердега Р. Л. До проблеми лексичного варіювання (на матеріалі виражених реченням повір'їв). Стаття присвячена питанню лексичної варіативності виражених реченням повір'їв, проте чиста лексична варіантність в аналізованих структурах явище дуже рідкісне. Вона накладається на інші види, тісно переплітається з різними формальними варіантами. У відповідних синтаксичних конструкціях переважає змішаний тип варіювання, який поєднує різні види варіативності тощо. Хоча якщо зарахувати до лексичної варіативності повір'я, які, маючи, в принципі, однакову головну частину, відрізняються одне від одного підрядними, що містять різні наслідки дотримання чи навпаки недотримання певний дій, рекомендацій, то кількість таких утворень значно збільшиться.

Ключові слова: *повір'я, паремія, варіативність, лексична варіативність, формальна варіативність.*

Сердега Р. Л. К проблеме лексического варьирования (на материале выраженных предложением поверий). Статья посвящена вопросу лексической вариативности выраженных предложением поверий, однако, чистая лексическая вариантность в анализируемых структурах явление очень редкое. Она налагается на другие виды, тесно переплетается с разными формальными вариантами. В соответствующих синтаксических конструкциях преобладает смешанный тип варьирования, который совмещает разные виды вариативности. Хотя если отнести к лексической вариативности поверья, которые, имея, в принципе, одинаковую главную часть, отличаются друг от друга подчиненными, что содержат разные последствия соблюдения или наоборот несоблюдения определенных действий, рекомендаций, то количество таких образований значительно увеличится.

Ключевые слова: *поверье, паремия, вариативность, лексическая вариативность, формальная вариативность.*

Serdega R. L. The problem of a lexical variation (on a material of the popular beliefs expressed by the sentence). The article is devoted to the question of lexical variability of the beliefs that are expressed by the sentence, but pure lexical alternativeness in the analyzed structures is very rare. It is imposed on other kinds, closely interlaces with different formal variants. The mixed type of variation is dominant in the relevant syntactic structures and combines different types of variability. Beliefs that have the same main part, differ from each other by subordinate parts. These subordinate part may contain different consequences of compliance and non-compliance with certain actions of the recommendations. If they will attributed to lexical variation, the number of such units will increase.

Key words: *popular belief, paroemia, variance variantness (variability), lexical variantness, formal variantness.*

Питання варіативності (варіантності) мовних одиниць не нове в мовознавстві й досліджене на різних мовних рівнях, активно зокрема вивчалася варіантність фразеологізмів. Варіативність обов'язково передбачає стабільність. Так, наприклад, лексичний склад фразеологічних одиниць має бути сталим, але в деяких випадках він може варіюватися. Варіанти, як правило, різняться: 1) лексемами (синонімами, словами однієї семантичної групи тощо): *брати (здіймати, знімати, підіймати) на сміх (глум, глузи, кпини, висміхи); у поті лиця (чола);* 2) словотвірними моделями: *гладити по голові (голівці); ускочити по самі (самісінькі) вуха;* 3) граматичною формою: *ні богу (богові) свічка, ні чорту (чортові) кочерга; прикусити язика (язик); копілити губи (губу);* 4) фонемним складом: *в очі (у вічі) говорити; підлити масла в огонь (у вогонь);* 5) порядком слів: *вмерти від сміху (від сміху вмерти); сиді-*

ти в печінках (у печінках сидіти); б) наявністю/відсутністю факультативних елементів: *(материне) молоко (на губах) не обсохло; намастити п'яти (салом); на рівні (вищих) світових стандартів* [7:166]. Крім того, як зауважують В. Д. і Д. В. Ужченко, у фразеологізмах традиційно розрізняють лексичне й формальне варіювання [6:108].

Лексичне варіювання, або власне фразеологічне варіювання, полягає в синонімічній заміні одного компонента іншим. Вони не завжди змінюють образ, що ліг в основу денотативного значення. Ця зміна відбувається в межах лексем одного синонімічного ряду — *баба надвоє ворожила (гадала)* „невідомо, чи здійсниться щось, чи ні”, *точити баяси (ляси, баяндраси)* „вести пусті розмови, марнуючи час”. Взаємозамінюватися можуть і контекстуальні синоніми: *куди не глянь (не кинь), свіжа (жива) копійка*, а також слова

одного предметно-логічного класу чи однієї тематичної групи — *на сьомому (десятому) небі* „бути дуже задоволеним, радісним, безмежно щасливим”. Окремі варіанти постають унаслідок метонімічних взаємозамін — *бити ноги (чоботи)* „іти, ходити куди-небудь, переважно даремно” [6:108–109].

Формальна варіативність компонентів фразем зумовлена генетичною спільністю слова й компонента, а отже, підпорядковується загальним закономірностям словозміни й словотворення, фонетичних змін, синтаксичного варіювання [6:111]. Серед формальних варіантів фразеологічних одиниць розрізняють: 1) морфологічні (з них іноді окремо виділяють видові), що допускають різноманітні зміни в межах форм компонентів: *опустити (опускати) вуха* „впасти у відчай, засмути-тися”, *хоч з гармати (гармат) стріляй* „хтось нічого не чує” (переважно про сон), *пускати (пустити) коріння (корінь, корені)* „приживатися, закріплюватися, обживатися де-небудь”; 2) словотвірні: *звити гніздо (гніздечко)* „влаштувати затишне житло і завести сім’ю”, *до останньої копійки (копійки)*; 3) фонетичні: *від (од) гудка до гудка* „щоденно, весь певний час”, *розвішувати вуха (уха)* „слухати уважно, з цікавістю”; 4) синтаксичні: *заварити кашу — каша заварилась, накинутися мокрим рядном — мокрим рядном накрити*. Нерідко, як зазначають В. Д. і Д. В. Ужченко, спостерігається й змішаний тип варіювання, який поєднує різні види варіативності тощо [6:112]. Отже, як бачимо, проблема варіативності власне фразеологічних одиниць є більш-менш вивченою, усталеною. Дискусійним, щоправда, залишається питання про те, чи вважати варіантами тієї самої одиниці словесні комплекси з лексемами, що мають відчутні стилістичні відмінності [6:109]. Щодо варіативності паремій, то це питання тільки починає потрапляти в коло зору науковців. Під паремією, як правило, розуміють народний вислів, виражений реченням, а також короткими ланцюжками речень, які передають елементарну сценку або найпростіший діалог. До таких мовних одиниць зараховують прислів’я, приказки, примовки, загадки, прикмети, повір’я, віщі сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, замовляння, небилиці, нісенітничі, казкові формули та ін. Паремії — одночасно мовне і фольклорне явище [2:291]. Найбільш докладно проблема стійкості і варіативності фразеологічних одиниць, що мають структуру пропозиції, досліджена В. Л. Архангельским на матеріалі російської мови [1].

Варіативності прислів’їв і приказок торкалася Н. М. Малюга [3]. В одних випадках, зазначає вона, нові варіанти постають унаслідок заміни одного якогось слова іншим, переважно подібним за змістом, в інших випадках той чи той варіант з’являється за рахунок формальної чи словотвірної видозміни одного з компонентів, нарешті, новий варіант може утворитися в результаті лексико-граматичної перебудови прислів’їв та приказок. Наприклад: 1) *Ще й риби не піймали, авже*

заходилися юшку варити; Шкура вже продана, а ведмідь у лісі (Шкуру вже продано, а ведмідь ще в лісі); Ще вовка не вбили, а шкуру продають; Журавель у небі, а ти йому вже ціну визначив; Де це те теля, а він уже з довбнею бігає; Теля де, а він уже із довбнею бігає (грає); Іще теля в пузі, а він уже із довбнею; Лоша в гузі, а вже обротьки плетуть; Де це твоє поросся, а ти з довбнею носишся (а він з довбнею носить); Коли ще [та] косовиця, а ти вже по сіно їдеш (а ми вже сіно возимо); 2) Бачили очі, що купували, — їжте, хоч повлазьте; Купили хрину — треба з’їсти!; Плачте, очі, хоч повлазьте: бачили, що купували, — грошам не пропадати; 3) Коростяве поросся дарма чесати; Щербатого горщика ніколи не поправиш; 4) З лежі не справиш одежі, а з сання не купиш коня; Лежаний хліб не ситить; Якби все вовк лежав, то вже б досі і здох [3:89]. Проте прислів’я, приказки досить стійкі й менше, ніж фразеологізми, піддаються варіативності.

Текстам загадок також властива лексична і граматична варіативність, бо в такий спосіб формульність загадки проявляє свою динамічну сутність: виникають варіанти певних усталених формул, змінюються лексико-семантичні комплекси для вираження відповідного змісту тощо. Загалом же питання варіативності паремій в українському мовознавстві ще недостатньо вивчене і викликає багато суперечок. Однак вилучений нами з двох збірників („Прислів’я. Прикмети та повір’я українського народу” (2006) [4] і М. Н. Шкода „Любма моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір’я українського народу” (2011) [8]) і зібраний у селищі Солоницівка Дергачівського району Харківської області матеріал дає всі підстави говорити про наявність цього явища у виражених реченнях повір’ях. У статті ми спробуємо довести і продемонструвати на конкретних прикладах наявність лексичної варіативності вищезазначених синтаксичних структур, розглянемо також ті випадки, коли вона комбінується й змішується з варіантами формального типу.

Візьмемо для початку такі конструкції: *Беременній не можна сидіти на порозі* (сmt. Солоницівка, Дергачівський р-н, Харківська обл.); *Вагітній жінці не можна сидіти на порозі*. В одному випадку маємо справу з вузьколокальною структурою з виразними говірковими елементами *беременній, сидіти, порозі*. Друга конструкція є нормативною. Тут, очевидно, ми маємо змішаний тип варіювання, що поєднує різні види варіативності: лексична — *беременній / вагітній*; фонетична — *порогі / порозі*; морфологічна (морфологічна) — *сидіти / сидіти*. В наступній парі теж наявна зміна, що відбувається в межах лексем одного синонімічного ряду: (*чоловік / мужчина*) *Не можна на мужчину надівати спідницю, бо бабником стане; Не можна на чоловіка надівати спідницю, бо бабником стане*, а також маємо варіативність інфінітивних форм — *надівати / надівати*.

Заміну слова одного предметно-логічного класу чи однієї тематичної групи спостерігаємо

зокрема в повір'ї: **Не можна рвати траву, тому що буде вітер. Не можна рвати траву, тому що буде дощ.** Взаємозамінюються слова *дощ / вітер*. У *любистковій купають дівчаток, щоб їх потім любили парубки* та *Улюбистковій купують дівчаток, щоб їх потім любили чоловіки* спостерігаємо заміну слів однієї тематичної групи — *парубки / чоловіки*. Те ж саме маємо у повір'ях **Не можна переступати через коцюбу, бо будеш хворіти на пропасницю. Не можна переступати через коцюбу, бо будуть тоді димниці — нариви.** Варіюються назви хвороб: *пропасниця / димниці (нариви)*.

Крім власне синонімів чи близьких за семантикою слів можемо спостерігати також елементи, які протиставляються один одному: **Як у кого на перенісці брови сходяться, той буде нещасливий. Як у кого на перенісці брови сходяться, той буде щасливий.** Таке явище в одній з попередніх наших статей ми назвали антонімією прогнозованих наслідків [5].

Якщо недоїдати хліб, то чоловік буде рябим. Якщо недоїдатимеш хліб, жінка буде рябою. Взаємозамінними елементами тут виступають лексеми *чоловік / жінка*. Крім того, на лексичну варіативність накладається морфологічна *недоїдати / недоїдатимеш*.

Синонімічну заміну одних компонентів іншими маємо у повір'ї **Коли в понеділок щось не вдається, то буде важкий увесь тиждень; Коли в понеділок щось не вдається, то буде невдача цілий тиждень** (*увесь / цілий* і контекстуальні синоніми *важкий тиждень / невдача*). В паремії **У четвер до схід сонця добре примовляти чи замовляти — добре допоможе; У четвер до сходу сонця добре примовляти чи замовляти — обов'язково допоможе** взаємозамінними є такі лексичні елементи, як *добре / обов'язково*, але маємо тут і варіативність морфологічного плану *до схід сонця / до сходу сонця*.

Своєрідний змішаний тип варіативності маємо й у таких повір'ях: **Не можна, коли сидиш, махати правою ногою, бо батько вмер. Не можна махати ногами, як сидиш, — мати умре. Не можна, сидячи, хитати ногами, бо...** Крім того, в третій конструкції лексема „махати” замінюється синонімом „хитати”. Маємо в аналізованих повір'ях і формальну варіативність морфологічного плану — *ногою / ногами*. Перша конструкція відрізняється від інших ще й факультативним уточнювальним елементом (*ногою (якою?) правою*). Третя ж має суттєву відмінність від інших щодо очікуваних наслідків (*бо здурієш*). Тут можна сперечатися про те, чи є подібний елемент варіативним стосовно інших двох (*бо батько вмер, мати умре*), проте Н. М. Малю-

га, аналізуючи приказки, формально різні, але семантично близькі розглядала подібні утворення як варіантні [3]. Порівняйте зокрема: **Ще й риби не піймали, авже заходилися юшку варити; Шкура вже продана, а ведмідь у лісі (Шкуру вже продано, а ведмідь ще в лісі); Ще вовка не вбили, а шкуру продають; Журавель у небі, а ти йому вже ціну визначив; Де ще те теля, а він уже з довбнею бігає.** В перших двох конструкціях маємо ще й фонетичну варіативність: *вмре / умре*. У ряді синтаксичних утворень **Не можна їсти над книжкою, бо заіси пам'ять; Не можна їсти над книжкою, бо розум згубиш; Під час їжі читати — пам'ять заїдати; Споживаючи траву, не можна читати, бо заіси свій розум і пам'ять** маємо водночас поєднання трьох типів варіативності — лексичної (*пам'ять / розум*), синтаксичної (конструкції з підрядною частиною, з підрядною частиною і факультативним дієприслівниковим зворотом, безполучниковим зв'язком тощо), морфологічної (*заіси / заїдати*). У паремії **Як чорний кіт перебіжить дорогу перед вами — буде невдача і Якщо чорна кішка дорогу перебігла, то задумане не вдасться** наявна як лексична варіативність (*кіт / кішка*), так і синтаксична. Такі ж саме типи варіативності маємо й у повір'ї **Коли кіт перейде дорогу, візьмися за гудзик, — то й минеться і Коли кіт перейде дорогу, то візьмися за гудзик, то вдасться.** В наступній парі **Земля тримається на воді завдяки великій рибі: кожні сім років риба то опускається, то підіймається, тому бувають роки мокрі й сухі; Земля тримається на двох китах: коли тримає землю самець, то літо буває сухе, бо він підіймає землю вище, а коли самка, то знижується, і від того ріки й озера виходять із берегів, а літо буває мокрим** присутня як лексична варіативність (*велика риба / кити, роки / літо*), так і синтаксична. Конструкції типу **Не можна ввечері у дзеркало дивитися, бо буде відьма любоватися; Не можна ввечері у дзеркало дивитися, бо буде вночі поганий сон** зарахуємо до лексичних варіантів. Тематично пов'язані між собою наслідкові варіанти у двох наступних повір'ях **Не давай голки без нитки, бо нападуть злидні; Не можна голки без нитки позичати, бо не буде прядиво родити і будеш без сорочки (нападуть злидні / будеш без сорочки)**. Щоправда, друге повір'я ускладнене ще додатковим (факультативним) синтаксичним компонентом *не буде прядиво родити*. У пареміях **Не можна віником бити людину, бо нападуть злидні й Не треба бити когось віником, бо буде ледачий** варіативними є конструкції з часткою *не (не можна / не треба)*. Взаємозамінними виступають іменник *людина* і неозначений займенник *когось*. Умовно варіативними є й конструкції наслідкової частини повір'їв — *нападуть злидні / буде ледачий*. У пареміях **Не можна переступати через віник, бо станеш сухий (худий); Не переступай через віник, бо горбатим станеш; Не переступай через віник, бо згорбатієш** маємо, з одного боку, варіанти репрезентовані словами однієї тематичної

групи (*сухий (худий) / горбатий*), а, з другого, — формальну варіативність морфологічного плану (*горбатий / згорбатієш*). Повіря **Не можна ходити в одному чоботі, бо мати (або батько) помре і Не можна ходити, щоб одна нога була взута, а друга боса, бо мати (батько) вмер** містять варіанти, які є словами однієї тематичної групи (*мати / батько*) і розгорнуті синонімічні конструкції *ходити в одному чоботі / ходити, щоб одна нога була взута, а друга боса*. У пареміях **Якщо в хаті є немовля, то з порожніми руками не годиться заходити; Якщо в хаті мала дитина (новонароджена), то до цієї хати не можна заходити з порожніми руками** маємо заміну в межах лексем одного синонімічного ряду (*мала дитина (новонароджена) / немовля, не можна / не годиться*). Варіанти тут різняться й порядком слів з *порожніми руками не годиться заходити / не можна заходити з порожніми руками*. Крім того, відрізняються вони ще й наявністю / відсутністю факультативних елементів (*до цієї хати*). У повір'ях **Не можна ввечері нічого позичати, бо дитина не спатиме; Не можна нікому нічого позичати ввечері, бо маленька дитина не буде спати** маємо своєрідну (тісно пов'язану з синтаксичними змінами) лексичну варіативність, або, мабуть, краще назвати її лексико-синтаксична варіативність, бо лексема *дитина* і словосполучення *маленька дитина* є близькими поняттями, які, з одного боку, відрізняються семантикою, а з другого, така відмінність створюється за допомогою введення додаткового

синтаксичного елемента *маленька*, що уточнює поняття, проте це не заважає бути їм взаємозамінними у відповідному контексті. Крім того, маємо тут ще необов'язковий (факультативний) елемент *нікому*.

Отже, як бачимо, вилучений і проаналізований нами матеріал дає підстави стверджувати, що чиста лексична варіативність у виражених реченнях повір'ях явище дуже рідкісне, бо, як правило, вона накладається на інші види, тісно переплітається з різними формальними варіантами. Таким чином, переважає у відповідних синтаксичних конструкціях змішаний тип варіювання, який поєднує різні види варіативності тощо. Хоча якщо зарахувати до лексичної варіативності повір'я, які, маючи, в принципі, майже однакову головну частину, відрізняються одне від одного підрядними, що містять різні наслідки дотримання чи навпаки недотримання певних дій, рекомендацій, то кількість таких утворень значно збільшиться. Наприклад, **На вогонь не можна плювати, бо поприщить губу, возники будуть і буде довго гнити і На вогонь не можна плювати: хто буде плювати, той буде на тому світі лизати розпечену сковороду. Не можна свистіти в хаті, бо з'явиться чорт і Не можна свистіти в хаті, бо не буде грошей**. У подальшому, досліджуючи варіантність повір'їв, слід увиразнити поняття лексичної варіації щодо аналізованих синтаксичних структур і чіткіше окреслити термін „лексичний варіант вираженого реченням повір'я”.

Література

1. Архангельский В. Л. Проблема устойчивости ФЕ и их знаковые свойства / В. Л. Архангельский // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц / Материалы межвузовского симпозиума. — Тула, 1968. — Вып. 1. — С. 21—29.
2. Мала філологічна енциклопедія / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К. : Довіра, 2007. — 478 с.
3. Малюга Н. М. Про суспільну потребу й прагматичну мету двомовного українсько-російського та російсько-українського пареміологічного словника / Н. М. Малюга // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. — Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. — Вип. 5. — С. 79—91.
4. Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу / Уклад. Н. Кусайкіна. — Х. : ВД „Школа”. — 2006. — 112 с.
5. Сердега Р. Л. Деякі специфічні явища, спостережені у складі повір'їв, виражених реченням / Р. Л. Сердега // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. — 2012. — № 1021. — Вип. 66. — С. 90—93.
6. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — К. : Знання, 2007. — 494 с.
7. Шевченко Л. Ю. Сучасна українська мова. Довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко. — К. : Либідь, 1996. — 320 с.
8. Шкода М. Н. Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу / М. Н. Шкода. — Донецьк: ТОВ „ВКФ „БАО”, 2011. — 544 с.